

УДК 811.161.2'0+811.161.2'28

Віктор МОЙСІЄНКО,
доктор філологічних наук, професор,
кафедра української мови
Інституту філології та журналістики
Житомирського державного університету ім. І. Франка

КОМПЕНСАЦІЙНЕ ПОДОВЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ І ПОЛЬСЬКИЙ ЧИННИК*

*У статті проаналізовано процеси витворення звуку [i] на місці етимологічних *o, *e, *ě в українській мові. На основі чисельних прикладів з пам'яток південно-західних говірок української мови та східних кресів польської мови XVI – XVII ст. звернено увагу на подібність шляхів розвитку континуантів передовсім *o в обох мовних структурах.*

Гене́за однієї з найхарактерніших рис української мови – ікавізму – наразі в славістиці потрактовується неоднозначно. Менше питань щодо постання *i* < *ě, та *i* < *e (в писемних пам'ятках з українських земель ці зміни виявлені ще в період Київської Русі), значно більше проблем з поясненням переходу *o > *i* (очевидні приклади відомі з кінця XVI ст.). Яким був перший вияв колишнього *o після занепаду зредукованих? Де вперше предок українців вимовив *i* на місці колишнього *o? Який звук «ховався» за численними написаннями *y* відповідно до *o в південноукраїнських пам'ятках староукраїнського періоду?

Коли не йти за вибудованими теоріями (1. дифтонгічного переходу для всього українського мовного простору; 2. на Поліссі через дифтонги, а на півдні через монофтонги), то варто визнати (помітити) очевидний факт, що від XIV ст., а особливо в XVI – XVII всі писемні пам'ятки українського півдня щедро пересипані написанням *y* на місці *o в новозакритому складі. Це суто український витвір чи витоки цього процесу сягають ще періоду розпаду праслов'янської мови-основи?

3. Штібер вважав, що «явище, яке мало б розвинути в різних діалектах одночасно із занепадом єрів, було „замінне подовження” голосних, які виступали в складах, що передували складам зі слабкими єрами»¹. Учений це явище як таке, що послідовно відбулося, відзначає передовсім у польській, верхньолужицькій та українській мовах. Менше або більше сліди замінного

* Роботу виконано в межах дослідницького проекту «Північноукраїнська історична діалектологія» за підтримки Канадського інституту українських студій Альбертського університету.

¹ Stieber Z. Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Fonologia. – Warszawa, 1969. – С. 53.

подовження знаходимо в інших мовах (чеській, словацькій, сербській, хорватській, білоруській)². У подальшому розвиткові окремих мов та їх діалектів доля такого *о була різною.

В чеській мові давнє *o* вже в пам'ятках XIV ст. позначається *ó*, а з часом збільшується кількість прикладів з написанням на зразок *suol, duo*³.

В польській мові цей процес наразі виявляється як позиційно обмежений (перед дзвінкими приголосними в кінці складу), а у верхньолужицькій взагалі без обмежень. В цих мовах давній *о внаслідок занепаду зредукованих звужився в напрямку до *у*. п. *dwór, pokój* але *nos*, в.-луж. *kóń, hlós, nóc, pólski*.

В середньовічній польщизні довгота континуанта давнього *о поступово зникає, натомість забарвлення голосного не зовсім артикуляційно виразного (між *o* та *u*) стає щоразу виразнішим. Наслідком цього в польській мові на зламі XV-XVI століть витворюється два вияви *о: коротке виразне /krótkie jasnie/ *o* та коротке звужене /krótkie pochylone/ *o1*⁴. Проте на цьому процес розвитку *о в польській мові не завершився. Полоністи наразі остаточної (яка б задовольнила всіх) відповіді на питання, як і коли саме відбулося усунення артикуляційної різниці між *o1* та *u*, не мають. Припускають, що «цей процес розвинувся передовсім на основі розмовної стихії, а його остаточне виникнення пов'язують з теренами більшої частини Малопольщі, ближнього Мазовся, Куяв та Холмської землі, де *o1* злилося з *u*»⁵.

Вперше засвідчено спроби польських граматистів відобразити в друках (тобто орфографічно закріпити) цей новий для польської мови звук у кінці першої чверті XVI ст. Одним з перших це робить, наприклад, С. Муржиновський у своїй «Орфографії» 1551 р., де пропонує розрізняти *o* у висловах: *moj, rapowie, pojmal, na wosku, chłopa, obraz*, від *o* в словах: *mój, kóń, na wózku*⁶. Щоправда, з його орфографічних настанов скористалися лише деякі польські друкарі XVI ст. Послідовно це бачимо в Лазаровім виданні поезії Яна Кохановського, в інших друках відбиття аналізованого явища відзначено лише в окремих виразах та формах, але в більшості тогочасних писань та друків розрізнення *o1* та *u* взагалі відсутнє⁷. Як відзначає Т. Лер-Сплавінський, на польських землях крескування для голосних за зразком чеського письма, де під кінець XV ст. в такий спосіб послідовно виділялися довгі голосні, впровадили краківські друкарі. Причому в одних друках відзначувало лише *á* звужене, в інших *é*, нерідко обидва ці голосні, але різниця між звуженим *ó* та звичайним відкритим *o*, очевидно, в той час ще була дуже слабою, бо виділення такого *ó* в XVI ст. траплялося нечасто, а усталилося написання саме як *ó* лише в другій половині XVI ст.⁸ Чи не найпослідовніше розрізняються звужені *a, e, o* від звичайних у творах С. Оріховського. У друках ці голосні позначені крескуванням: *é, ő*⁹.

Коли тогочасна орфографія не завжди відображала наявне мовне явище, то воно нерідко виявлялося в інший спосіб, наприклад, у римах. Найчастіше такі рими знаходимо у віршах Я. Кохановського, М. Рея. Хоча в того ж Рея ні в

² Ibidem.

³ Lehr-Spławiński T., Stieber Z. Gramatyka historyczna języka czeskiego. – Warszawa, 1957. – С. 73.

⁴ Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S. Hramatyka historyczna języka polskiego. – Warszawa : PWN, 1965. – С. 97.

⁵ Ibidem.

⁶ Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego. – Warszawa, 2002. – С. 288.

⁷ Ibidem.

⁸ Lehr-Spławiński T. Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój. Wydanie 2. – Warszawa, 1951. – С. 228.

⁹ Ibidem.

друках, ані в рукописах звужений *ó* не протиставлений звичайному *o*, лише кілька випадків мішаних написань відзначив В. Курашкевич *poł – puł, półnosy – pułnosy*¹⁰.

В цілому в польському письмі XVII ст. зникає практика позначати спеціальними символами звужені *é, ó*. Хоча варто відзначити, що частина тогочасних граматистів, які пропонували польську абетку, виділяли серед літер також *é, ó*, як то: Ротер 1646, Месгнен 1649, а Кнапський взагалі вимагав розрізняти на письмі звужені голосні від чистих (*jasnych*)¹¹. Випадки відзначень на письмі (в друках) у польській мові звужених голосних взагалі та *ó* зокрема засвідчуються до другої половини XVII ст. Від цього часу відбувається «*obniżenie poziomu kultury języka polskiego*»¹². Т. Лер-Сплавінський це схильний пояснювати піднесенням ролі східної людності, що використовувала польську мову (Волинь, Червона Русь, Поділля, Білорусь, Литва), в розвитку культури Польщі. З цих земель влилося в польську культуру чимало видатних постатей, які не лише в політичному житті Речі Посполитої були помітні (Жолкевські, Збаразькі, Вишневецькі, Собеські та ін.), але й відіграли значну роль у письменстві (Шаржинський, Шимонович, Зиморовичі, В. Потоцький та ін.). Руські люди (українці й білоруси) не вловлювали артикуляційної різниці між звичайним, наприклад, *o* та *ó* звуженим, яке мало звучання в мові поляка не *o* й не *y*, а десь посередині. Тому у вимові споляченої шляхти руського походження, яка прийняла систему польських голосних, відбулося заміщення незнайомого звука *ó* артикуляційно найближчим – *y, é – i, á – a*. Як наслідок, постала невиправдана з точки зору питомого розвитку цих польських вокалів вимова: *chlib, grzych, wuz*¹³.

В історії українського вокалізму перші приклади, які, до певної міри, можна вважати зрушеннями в артикуляції **o*, відомі з XIII ст. У кількох українських пам'ятках другої половини XIII – початку XIV ст. наявні написання двох графем *oo* в такій позиції: *воитчиноу* (Іпатський літопис, 1253), *воовьц#*, *воовьчихъ* (Галицьке Євангеліє 1266 – 1301), *воо(тц)#* (Полікарпове Євангеліє 1307)¹⁴. Такі приклади, виявлені в оригіналах (крім Іпатського літопису), коли не йдеться про описки чи інші графічні неточності, мали б свідчити про початки перетворення континуантів **o* ще до занепаду зредукованих. Щоправда, Ю. Шевельов подібні написання потрактовує в контексті тогочасної писемної традиції «як орнаментальний засіб, і ним користувалися, вдаючися до правописного штукарства, без жодних на те мовних підстав»¹⁵. Висновки вченого, мабуть, слушні, особливо, коли зважимо на приклади використання подвоєних літер з давньоукраїнських та ранньосередньоукраїнських пам'яток без будь-яких на те підстав: *o дъскаахъ, каамыкъ, боогоу, съвооимъ* тощо¹⁶. Натомість Ю. Шевельов відзначає, що значно частіше й послідовніше виявлені приклади з протетичним *v* у текстах XIII – XIV ст.: *вовца, кн#гини Волзһ, вовцһ, o вовцахъ, волтарь, поперекъ вольшины, вотнину, во(н), вовцямъ, водръ* – дають більше приводів для усвідомлення появи у таких позиціях

¹⁰ Kuraszkiwicz W. Uwagi o języku Mikolaja Reja // Władysław Kuraszkiwicz. Polski język literacki. – Warszawa-Poznań, 1986. – S. 609–622. – С. 616.

¹¹ Burzywoda U., Ostaczewska D., Rejter A., Siuciak M. Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia. – Katowice, 2002. – С. 28.

¹² Lehr-Spławiński T. Op. cit., С. 296.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Филин Ф. Происхождение русского украинского и белорусского языков. – М., 1972. – С. 222; Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови. – Харків, 2002. – С. 408; Півторак Г. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К., 1988. – С. 180.

¹⁵ Шевельов Ю. Op. cit., С. 409.

¹⁶ Ibidem.

звука, відмінного від звичайного [o]. Ю.Шевельов вважає, що він був закритіший і з'явився «щонайпізніше в середині XII ст. – одночасно з появою в пам'ятках „нового ятя»¹⁷.

Безсумнівні ж випадки написань *y < *o* засвідчено в XIV ст. *добровулно, Ларивунь* (1366), *Фєдуть* (1378), *Кундрать* (1400)¹⁸, *оунукумь, Друздь* (1359), *кракувский* (1377), *торгубли* (1378)¹⁹, *правнучитумь* (1388)²⁰. Ю.Шевельов два приклади з XIII ст. *возмоужьно* та *субутный* із Галицького Євангелія 1288 року та Типографського XIII ст. вважає сумнівними²¹. Усі приклади локалізовані на західно-українських землях. Невідомо, яка вимова **o* була в цей час на південно-східних українських землях, оскільки писемних пам'яток з цього регіону, на жаль, до XVII ст. не виявлено. Нічого подібного не засвідчують польські тексти цієї пори.

Отже, якщо зважити слідом за більшістю польських мовознавців, що процес перетворення давнього **o* розпочався ще в праслов'янській мові, а в протопольських, протOVERXНЬОЛУЖИЦЬКИХ, проточеських, протосербських, протохорватських та протокраїнських діалектах це сталося через заміне подовження, то безсумнівним варто визнати факт, що в пам'ятках української мови така зміна виявлена значно раніше, порівняно з мовами чеською (XV ст.) та польською (друга половина XVI ст.). У такому випадку не зовсім просто пояснити, як водночас розпочатий процес так суттєво розбігся в часі: кількостолітнє «відставання» від української в інших слов'янських мовах. Не дивно, що українські історики мови континуацію **o* в українській та західнослов'янських мовах не об'єднують: «Подібні звукові зміни (потрактування *o* перед слабким ером – *B. M.*) в польській, чеській та у східнославацьких говірках мали зовсім інший характер і відбулися незалежно. У цих мовах наслідком занепаду ерів стало подовження попереднього голосного: *požь > pōžь*»²². Зауважимо, що Ю.Шевельов пояснює зміну **o* в українській мові через його асиміляцію до наступного вужчого голосного (єра). В.Німчук, опонуючи Т.Леру-Сплавінському, відзначав, що головним аргументом прихильників теорії звуження є наявність *u* чи дифтонга з елементом *u* на місці **o* в західнослов'янських мовах (пор. п. *kól*, слц. *kōl* 'кіл', ч. *kůže* 'шкіра'), але, зауважує дослідник, у цих мовах на цьому «стисненні» й закінчилось: ніде не спостерігається руху від *ŭ, ô* до *ü > i*²³.

Таким чином, наведений вище матеріал вказує на те, що розвиток **o* через звуження в напрямку до артикуляції звука [y] на українських землях, передовсім південно-західних, розпочався щонайменше в XIII ст. У пам'ятках ранньосередньоукраїнського періоду інших виявів, крім *y*, звичайно при повному переважанні традиційного написання через *o*, не виявлено. Перші очевидні написання з *i* відомі лише з кінця XVI – початку XVII ст.²⁴, але навіть у XVII ст. кількість фіксацій *i < *o* в пам'ятках уже з різних південноукраїнських регіонів – Галичина, Закарпаття, Волинь,

¹⁷ Ibidem, С. 408.

¹⁸ Жовтобрюх М. Фонетика // Жовтобрюх М., Русанівський В., Складенко В. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979. – С. 275.

¹⁹ Шевельов Ю. Оп. cit., С. 407.

²⁰ Молдован А. Пять новых найденных украинских грамот конца XIV – начала XV в. // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – М., 2000. – С. 264.

²¹ Шевельов Ю. Оп. cit., С. 407.

²² Шевельов Ю. Оп. cit., С. 410.

²³ Німчук В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови // Мовознавство. – 1997. – № 6. – С. 14.

²⁴ Мойсієнко В. Про південноукраїнський ікавізм та польські дифтонги. – Житомир, 2007. – С. 10–11.

Наддніпрянина – мізерно мала (одиночні вияви), порівняно з у (сотні прикладів)²⁵.

Тобто, у XVI – XVII ст., період активних українсько-польських контактів, коли в польській розмовній стихії остаточно утверджується вимова звужених (rochyłonych) голосних *ǎ, ǣ, ǫ*, що відображено вже й в орфографії, на суміжних українських землях, зважаючи на факти писемних пам'яток, вимова у < *о в новозакритих складах ще цілком домінувала. Нема сумніву, що перші друковані польські орфографічні настанови, наприклад, уже згаданого С. Муржиновського, де прямо вказувалося на різницю вимови голосних чистих і звужених, потрапляли до українських шкіл. Коли вимога щодо вимови звуженого *ǎ* в різних словах була зовсім незрозумілою тим-таки українцям-галичанам чи перемишлянам і залишалась без змін у будь-яких письменах, то звужені *ǣ, ǫ* в словах-прикладках із орфографій чи граматик *grzéch, mój* українці інакше, ніж вимовляли чи писали *grzych, grzich, mij* на той час просто не вміли. Чи не тому в численних південно-західних українських пам'ятках, писаних латиницею (писарі здобували ази письма з тих-таки польських орфографій), ще навіть у першій половині XVIII не трапляється практично написань *i* (< *о). Дослідниця фонетичних особливостей таких текстів Н. Маліневська виявила лише один приклад написання з *i*: *mij*, натомість 64 з у: *тисно, snup, hirsz, ruwneyko* та ін.²⁶

Однозначно не можна сказати, чи було на початку XVIII ст. на галицьких, перемишльських, холмських землях поширене *i* < *о, але вочевидь там ще був наявний і переважав у-рефлекс на місці *о в новому закритому складі. Думаємо, не останню роль в цьому відіграли сусідні польські говірки. Адже в текстах XVIII ст. з Наддніпрянини, південної Київщини прикладів написання *i* < *о стає дедалі більше.

Wiktor Mojsijenko. Kompensacyjne wydłużenie w języku ukraińskim i czynnik polski.

*W artykule przeanalizowano procesy wyprawiania dźwięku [i] w miejscu etymologicznych *o, *e, *ě w języku ukraińskim. Na podstawie licznych przykładów z pamiętek południowo-zachodnich dialektów języka ukraińskiego i wschodnich kresów języka polskiego XVI–XVII w. wystosowano uwagę na podobieństwo dróg rozwoju kontynuantów przede wszystkim *o w obu strukturach językowych.*

Viktor Moisienko. Compensating lengthening in Ukrainian Language and Polish Factor.

*The article analyses the processes of making a sound [i] on the place of etymological *o, *e, *ě in Ukrainian. The attention is paid to the resemblance of ways of development of continuants, especially *o, in both linguistic constructions on the basis of numerous examples of South-Western subdialects of Ukrainian language and subdialects of Eastern Kresy of Polish language in XVI – XVII centuries.*

²⁵ Мойсієнко В. Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст. – Житомир, 2006. – С. 181.

²⁶ Маліневська Н. Фонетична система української мови XVII – початку XVIII ст. і латинська графіка. – Olomouc, 2005. – С. 59.